

ایوان‌های طلای حرم مطهر امام‌رضا(علیه‌السلام)

فهیمة عباسی*، سمانه مردان‌نیک**

چکیده

یکی از عناصر بکار رفته در مساجد و زیارتگاه‌ها ایوان است. مساجد ایران اغلب ایوان‌های با شکوهی دارند که از جمله آن‌ها می‌توان از ایوان‌های حرم مطهر امام‌رضا(علیه‌السلام) یاد کرد. برخی از این ایوان‌ها را در طی تاریخ با خشت‌های طلا پوشانده‌اند. از آن جمله ایوان طلای صحن عتیق است که به ایوان نادری مشهور است و از ساخته‌های امیر علی‌شیر نوایی و خریر شاه سلطان حسین بایقرا در دوره تیموری است که به دستور نادر شاه طلاکاری شد. ایوان طلای صحن نو متعلق به دوره قاجار است که به دستور ناصرالدین شاه ساخته شد و ایوان طلای صحن جمهوری نیز متعلق به دوره معاصر که پس از پیروزی انقلاب بنا شده است. تزئینات این ایوان‌ها عبارت است از کتیبه نگاری، مقرنس کاری، میناکاری و نقوش به کار رفته در آن‌ها نقوش هندسی، گیاهی و اسلیمی است. متن کتیبه‌ها عبارت است از آیات و احادیث و اشعاری متناسب با حرم امام‌رضا(علیه‌السلام).

واژگان کلیدی: ایوان، ایوان طلای صحن عتیق، ایوان طلای صحن نو، ایوان طلای صحن جمهوری اسلامی، ایوان علی شیر نوایی

* کارشناس گرافیک

** کارشناس گرافیک

مقدمه

گروهی از آثار معماری ایران در دوره اسلامی زیارتگاه‌هاست که گرد مزار ائمه و صوفیان و اشخاص منسوب به خانواده پیامبر ساخته شده است. ساختار معماری زیارتگاه‌ها ویژگی منحصر به فرد خویش را دارد که موضوع این بحث نیست. اما برخی از آرامگاه‌ها بسته به اهمیت شخص مدفون در آن عناصر مختلفی چون گنبد، مناره، شبستان، ایوان و... دارند. یکی از باشکوه‌ترین آرامگاه‌های ایران از حیث معماری حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) است که مجموعه ابنیه جامعی از روضه منوره، چند مدرسه و مسجد و صحن است. ساختار اکثر این بناها چهارایوانی است. هندسه طاق یا ایوان به‌صورت یک مستطیل کشیده که در بالای آن قوس‌هایی به شکل‌های متنوع قرار دارد. این ایوان‌ها همانند دیگر مساجد و بناهای اسلامی ایران تزئیناتی همچون مقرنس کاری، کاشی کاری، آجرکاری، و گاه گچبری دارد. در این میان سه ایوان اثر ایوان‌های حرم مطهر امام‌رضا (علیه‌السلام) با خشت‌های طلا پوشیده شده است. در این مقاله می‌کوشیم ضمن بررسی ساختار و اجزای این ایوان‌ها تزئینات و نقوش و هنرمندان پدید آورنده آن‌ها را معرفی کنیم.

ایوان

ایرانیان در بناهای مذهبی، فضایی با طاق قوس‌دار ایجاد کردند که به یک حیاط بزرگ مرکزی گشوده می‌شد. این فضا که به ایوان معروف است در واقع، صفا یا طاقی است محرابی یا هلالی شکل. (گرابر، ۱۳۸۸: ۳۱) ایوان ریشه در معماری ایران عهد اشکانی دارد و بسیاری از کارشناسان عقیده دارند که شرق ایران به‌ویژه خراسان مبدأ اصلی ایوان است.

ایوان در مساجد و زیارتگاه‌های ایران

ایوان‌های ایرانی اغلب بلند ساخته شده‌اند و سقف آن‌ها که غالباً نیم کره یا نیم گنبد است با عناصر تزئینی مانند مقرنس، آجرکاری، گچ بری، آئینه کاری، نقاشی، و به‌ویژه کاشی کاری، مزین شده است. ایوان‌های ورودی مسجد جامع یزد، مسجد شیخ لطف الله و مسجد و مدرسه چهار باغ اصفهان اثر شاهکارهای هنری معماری ایران محسوب می‌شوند. ایوان صحن امیر علی شیر نوابی در صحن عتیق حرم امام‌رضا (علیه‌السلام) و ایوان‌های حرم حضرت عبدالعظیم و حضرت معصومه (س) از ایوان‌های باشکوه و مشهور آرامگاه‌های ایران است. (شاطریان، ۱۳۹۰: ۲۵۱)

حرم مطهر رضوی نیز دارای ایوان‌های متعددی است. ایوان‌هایی زیبا و باشکوه همچون ایوان‌های مسجد گوهرشاد، نادری و عباسی در صحن عتیق، ایوان‌های صحن نو آثار شایان توجهی از این‌گونه است. در میان ایوان‌های حرم مطهر سه ایوان را با خشت‌های طلا تزئین کرده‌اند. طلاکاری اولیه ایوان طلای صحن عتیق یا ایوان نادری در دوره افشاریه به دستور نادر شاه انجام شده است. اثر دیگر، ایوان طلای صحن

آزادی است که آن را در دوره قاجار به دستور ناصرالدین شاه طلاکاری کرده‌اند. ایوان طلای صحن جمهوری آخرین اثر از این زمره است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی ساخته شده است.

ایوان طلای صحن عتیق (ایوان امیرعلی شیر یا ایوان طلای نادری)

ایوان طلای صحن عتیق تقریباً در شمال غربی حرم و در ضلع جنوبی صحن عتیق (انقلاب) واقع شده و نمونه خریبای هنر فلزکاری است که در سال‌های ۸۷۵-۸۸۵ ق اثر ساخته‌های امیر علی شیرنوابی و وزیر شاه سلطان حسین بایقرا است. به‌همین سبب به ایوان امیرعلی شیر نیز مشهور است. در منابع ابعاد این ایوان را به اختلاف بیان کرده‌اند. برخی طول این ایوان را ده متر و عرض آن هشت متر و ارتفاعش ۲۶/۲۵ متر دانسته‌اند. (مشهدی نراده، ۱۳۸۳: ۱۰۷) و برخی طول آن را ۱۴/۷۰ متر و عرض آن را ۷/۸۰ متر و ارتفاعش را ۲۱/۴ متر دانسته‌اند. (موتمن، ۱۳۴۰: ۴۷)

گفته شده طلاکاری این ایوان در ابتدا به دستور شاه طهماسب صفوی صورت گرفته است. اما این خشت‌ها در حملات مکرر ازبکان آسیب دید و به یغما رفت و سپس در دوره شاه عباس صفوی تجدید شد. اما به‌علت آسیب‌های مجدد به دستور نادرشاه به سال ۱۱۴۶ ق طلاکاری شد که تاکنون برقرار مانده است. به‌همین سبب آن را ایوان نادری نیز می‌خوانند. (مشهدی زاده، ۱۳۸۳: ۱۰۷)، (موتمن، ۱۳۵۴: ۱۲۱) که البته به‌نظر می‌رسد این قول درست نباشد. زمان‌های مشخص شده برای طلاکاری ایوان در اصل به گنبد و مناره نزدیک به آن مربوط است اما به اشتباه آن را به ایوان نادری نیز نسبت داده‌اند.

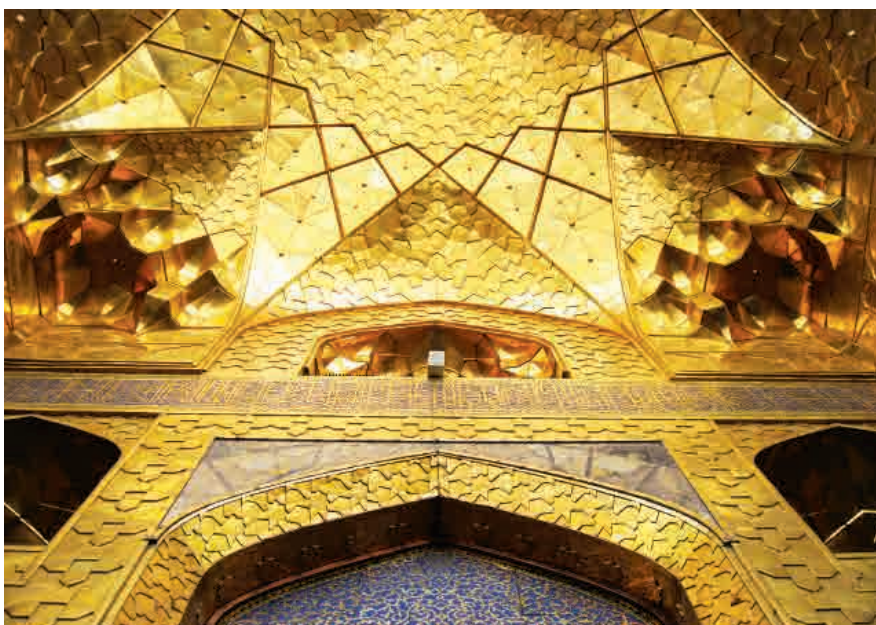
بالای ازاره تا زیرسقف این ایوان را با آجرهای مسی که پوششی از طلا دارند پوشانده‌اند. نقوشی که بر ایوان طلا نقش بسته، عبارت اثر نقوش هندسی مانند شمس، لوزی و... است. بالای ایوان یا همان قسمت نیم گنبدی که سقف ایوان است طرح نیمه شمس‌های با نقوش و گره‌های هندسی شامل ستاره پنج پر و لوزی و... به‌صورت مقرنس کاری اجرا شده است. یک غرفه در وسط ایوان و در طرفین دوغرفه، جمعا پنج غرفه مقرنس کاری شده دارد.

پایین غرفه‌ها کتیبه‌ای را به‌صورت برجسته طلاکاری کرده‌اند. متن کتیبه به خط ثلث بر گرمین‌های آبی با حاشیه نقوش اسلیمی سبز است. متن کتیبه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحیم وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلٰی خَيْرِخَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا كَثِيرًا. رَوَى عَنْ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ (علیه‌السلام) عَنْ اميرالمؤمنين علي (عليه‌السلام) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ سَتَدْفَنُ بَضْعَةَ مَنِي بَارِضِ خُرَّاسَانَ لَا يَرِخُرُورُهَا مُؤْمِنٌ إِلَّا أَوْجَبَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ لَهُ الْجَنَّةَ وَ حَرَمَ النَّارَ عَلَيَّ جَسَدِهِ قَالَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ التَّنَاءُ مِنْ زَارِنِي عَلِيَّ بَعْدَ دَارِي أَيْتِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي ثَلَاثِ مَوَاطِنَ حَتَّى إِخْلَصَهُ مِنْ أَهْوَالِهَا إِذَا تَطَارَتِ الْكُتُبُ يَمِينًا وَ شِمَالًا وَ عِنْدَ الصَّرَاطِ وَ عِنْدَ الْمِيزَانِ وَ قَالَ النَّبِيُّ

صلی الله علیه وآله لعلی (علیه السلام) یا ابوالحسن جعل الله قبرک و قبرامن ولدک بقاعا و بقاع الجنة عرصه من عرصاتها یا علی من عمر قبورکم. کتبه محمدعلی بن سلیمان الرضوی فی ۱۱۴۵هـ.
(اعتضادپور، ۱۳۴۴: ۲۲۸)، (مشهدی زاده، ۱۳۸۳: ۱۰۸)، (موهن، ۱۳۵۴: ۱۲۲)

در وسط ایوان و بالای ازاره روبه رو در ضلع جنوبی ایوان طاقی محراب مانند ساخته‌اند. در قسمت طلاکاری بر زمینه آبی و نقوش اسلیمی ختایی متنی به زبان عربی که عبارت از دو حدیث است چنین نوشته‌اند: «أَمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» در پایین این قسمت حاشیه ای از نقوش هندسی شامل شمسه هشت پر کاسر کرده‌اند. دورن آن بر زمین‌های سورمه‌ای نقوش ظریف اسلیمی را طلاکاری کرده‌اند.

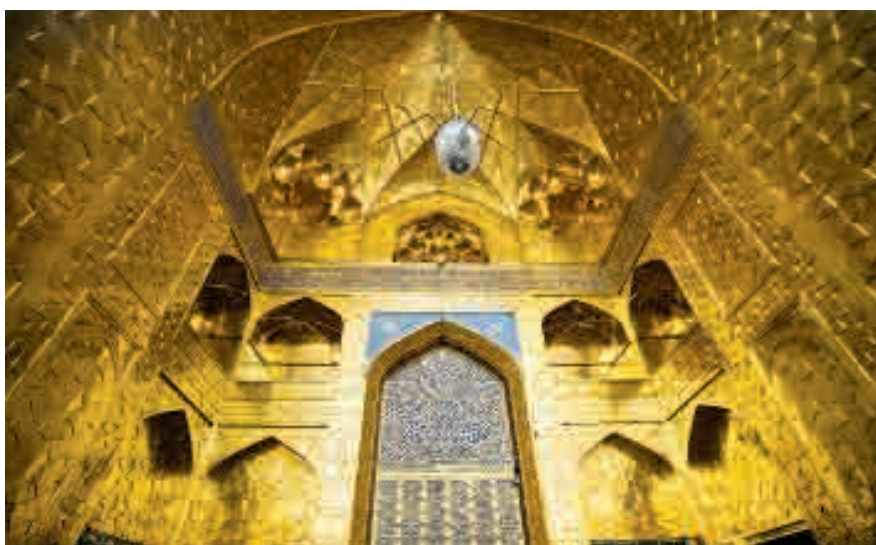

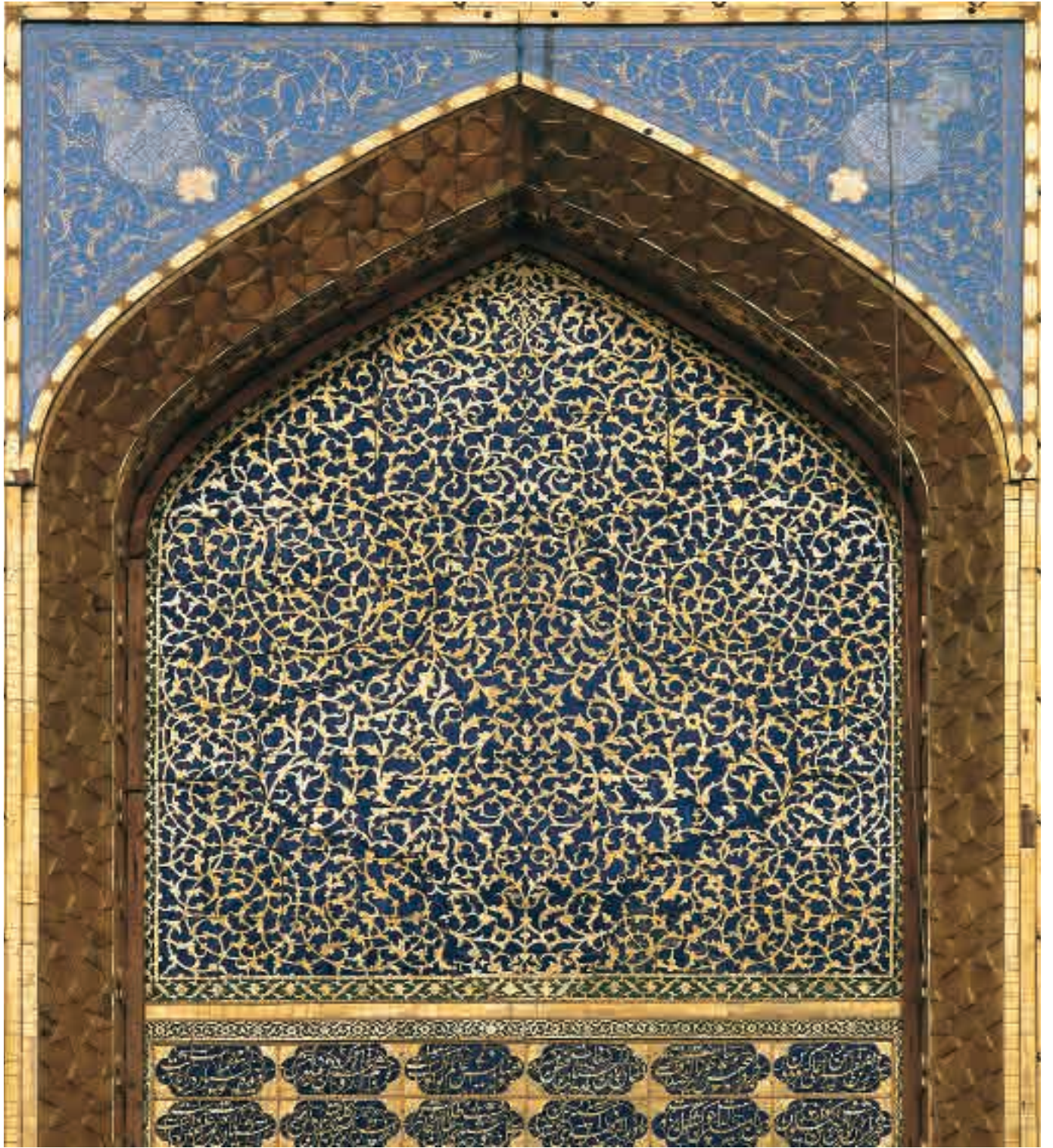
در پایین این قسمت نیز اشعاری در مدح نادرشاه که ترمیم و تذهیب ایوان اثر او است نوشته‌اند. این متن بیست و سه بیت دارد و برجسته کنده کاری شده است. گویا نادرشاه از مال شخصی خود برای طلاکاری این ایوان صرف کرده است. مطلع و بیت آخر این قصیده چنین است:
حبذا زین منظر عالی که فردوس برین
بر در صحنش چو زائر از صداقت جبهه ساست
از زبان کعبه گفتم بهر تاریخش (ندیم)
دمدم زان صفه و ایوان هویدا صد صفاست
و در آخر قصیده نوشته‌اند:

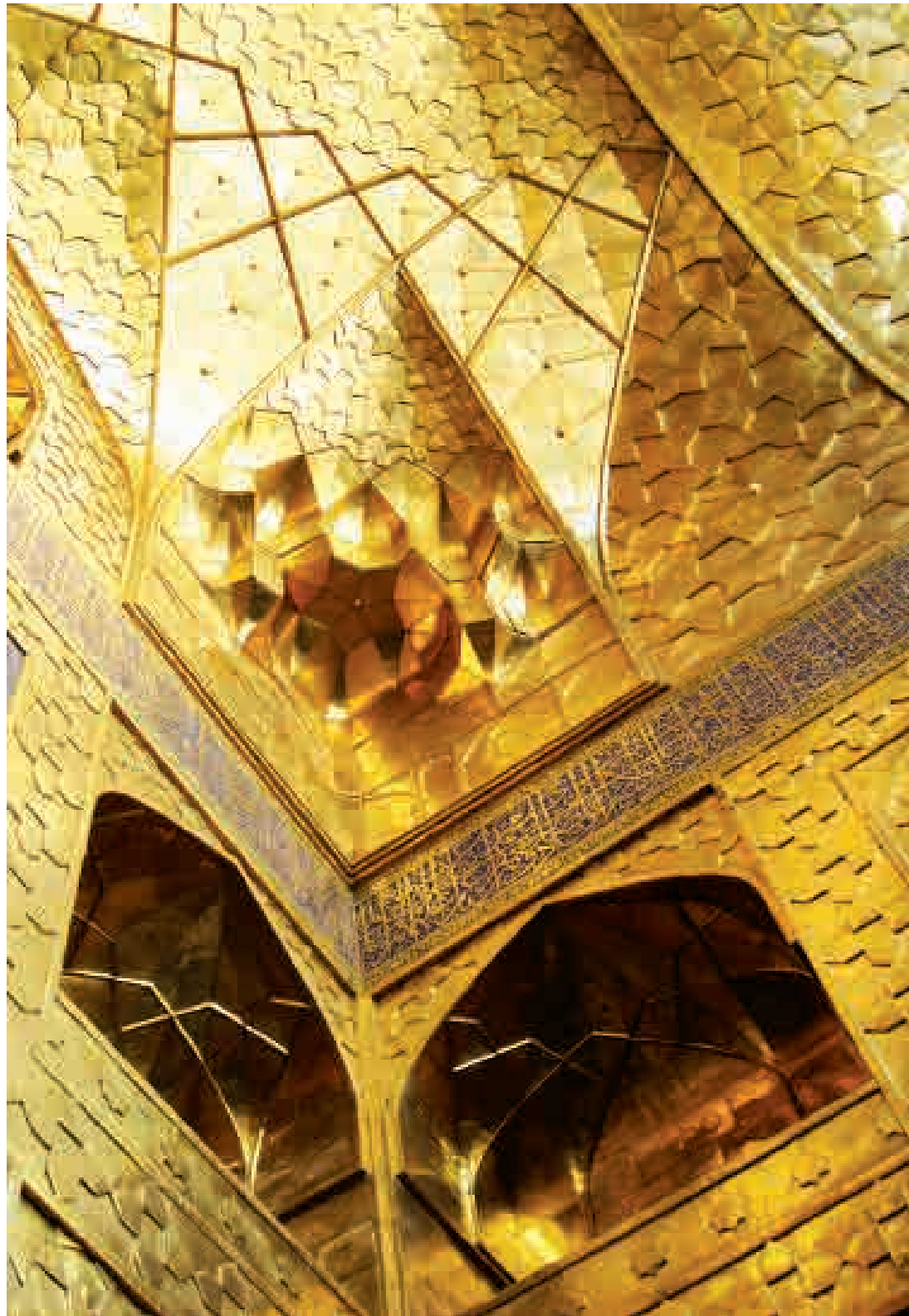
«کتبه محمدعلی بن سلیمان الرضوی غفر ذنوبها فی شهر سنه خمس و اربعین و مائه و الف» و زیر آن به خط نستعلیق خفی نوشته‌اند «کتیبه ثلث و نستعلیق که در این ایوان زرنشان عالی به خط ابن بنده عاصی محمد علی الرضوی است قطاعی آن بید اهتمام محمد طاهر ولد استاد مسیح شیرازی با تمام رسید ۱۱۴۶هـ». (اعتضادپور، ۱۳۴۴: ۲۲۶). (همان، ۱۳۴۲: ۲۹)، (موهن، ۱۳۵۴: ۱۲۲)

این ایوان چهاری دیر طلاکاری دارد به طوری که روبروی قبله قرار بگیریم از راست به چپ عبارت‌اند از:

در ورودی استراحتگاه فراشان و خادمان؛ در ورودی به رواق دارالشرف؛ در ورودی به رواق دارالشکر؛ در ورودی به توحیدخانه. درها چنان که بیان شد از جنس طلا است و روی آن‌ها نقوش گیاهی نقش بسته است. همچنین اشعار و احادیث و آیاتی از قرآن را به صورت کتیبه بر آن‌ها نوشته‌اند.

ایوان طلای صحن آزادی (ایوان ناصری، ایوان غربی)

این ایوان در غرب صحن نو (آزادی) قرار دارد و متصل به روضه است. این ایوان در زمان فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۶۲ ق در زمان آصف الدوله ساخته شده و به جهت آنکه در زمان حسام السلطنه والی خراسان و عضدالملک تولیت آستان قدس به سال ۱۲۷۸ ق به دستور ناصرالدین شاه قاجار طلاکاری گردید بدان ایوان ناصری نیز می‌گویند. این ایوان در گذشته به ایوان طلای خاقانی نیز معروف بوده است. طول این ایوان ۱۵/۳۰ و عرض آن ۷/۲۵ و ارتفاعش ۲۰/۱۰ متر می‌باشد. از بالای ازاره تا سقف تماماً طلاکاری شده است. (مشهدی زاده، ۱۳۸۳: ۱۱۸)

در بالای ایوان که به منزله دیوار صحن است کتیبه‌ای به خط ثلث با رنگ زرد به خط محمد حسین «شهید» مشهدی که به سال ۱۲۶۲ ق ساخته شده است. در آن زمان آصف الدوله والی خراسان بود متن کتیبه به این شرح است: «العظمه و القدرة و الجلال و الکمال لخالق البنیان المنیع شاهد علی قدره الصانع المبدع البدیع و قد تشرف بعماره هذه الرواق و الایوان بانی میانی العدل و الاحسان والی مملکت خراسان آصف الدوله العلیه الغالیه و زین لمطلق الموقوفات کتبه محمد حسین الشهید المشهدی فی سنه ۱۲۶۲»: همچنین سومره نبا را نیز در کتیبه‌ای با خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی در حاشیه ایوان نوشته‌اند. (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۴۰)، (موهن، ۱۳۴۰: ۹۰). (عطاردی، ۱۳۷۵: ۲۸)

ایوان غربی صحن یا ایوان طلا تزیینات خاصی دارد. داخل ایوان اثر ازاره به بالا تماماً با ورقه‌های مسی آب طلا پوشیده شده است. دور تا دور ایوان حاشیه زیبایی از گره‌های هندسی شامل نقوش شمسه هشت پر، ترنج، پنج ضلعی و... است. در سقف همان قسمت نیم گنبدی ایوان نیمه شمسه و مقرنس کاری و نقوش اسلیمی برجسته کاری و تماماً طلاکاری شده است. نقوش منظم و زاویه‌دار هندسی در کنار نقوش منحنی اسلیمی هماهنگی چشم نوازی دارد. یک غرفه مقرنس کاری شده در وسط قرار دارد. در زیر این غرفه بر کمر بند داخل ایوان کتیبه‌ای است حاوی اشعاری به خط نستعلیق به زبان فارسی که از تاریخ مرمت و تذهیب و نام متصدیان و بانیان حکایت می‌کند.

۱. خلاصه ترجمه کتیبه به این شرح است: عظمت و بزرگی و جلال و شکوه و کمال مخصوص خداوندی است که کوه‌های بلند و آسمان رفیع را آفرید، آفریدن اینها دلیل بر قدرت و صنعت خداوندی است که همه چیز را از عدم بوجود آورده و این همه آثار بدیع را آفریده است. این عبارت در زمان آصف الدوله از محل موقوفات مطلقه آستان قدس ساخته شده و محمدحسین مشهدی در سال ۱۲۶۲ این کتیبه را نوشته است.

این مطالب بر زمینه آبی با حاشیه‌ای سبز رنگ که نقوش اسلیمی طلا دارد نوشته شده است. این اشعار ۲۸ بیت است که مطلع و مقطع شعر بدین شرح است:

این بارگاه کیست که از خاک پاک طوس
انوار او فکنده بعرش برین عکوس
سرخوش بدیبه از پی تاریخ سال گفت
یابد ز شمس شعشعه ایوان شاه طوس

در طرف راست ایوان در زیر و ابتدای کتیبه یادشده با خط ثلث طلایی نوشته‌اند: «سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین»؛ و در طرف چپ نوشته‌اند: «سلام علیکم بمصبرتم فنعیم عقبی الدار» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۴۱)

در این ایوان چهارغرفه مقرنس کاری هم قرار دارد که بدنه آن‌ها نیز خشت‌های مطلا است و کتیبه‌های زیبایی زیر آن بر صفحات طلا نقش بسته است. زیر هر غرفه یک بیت شعر نوشته‌اند. اشعار کتیبه بدین شرح است:

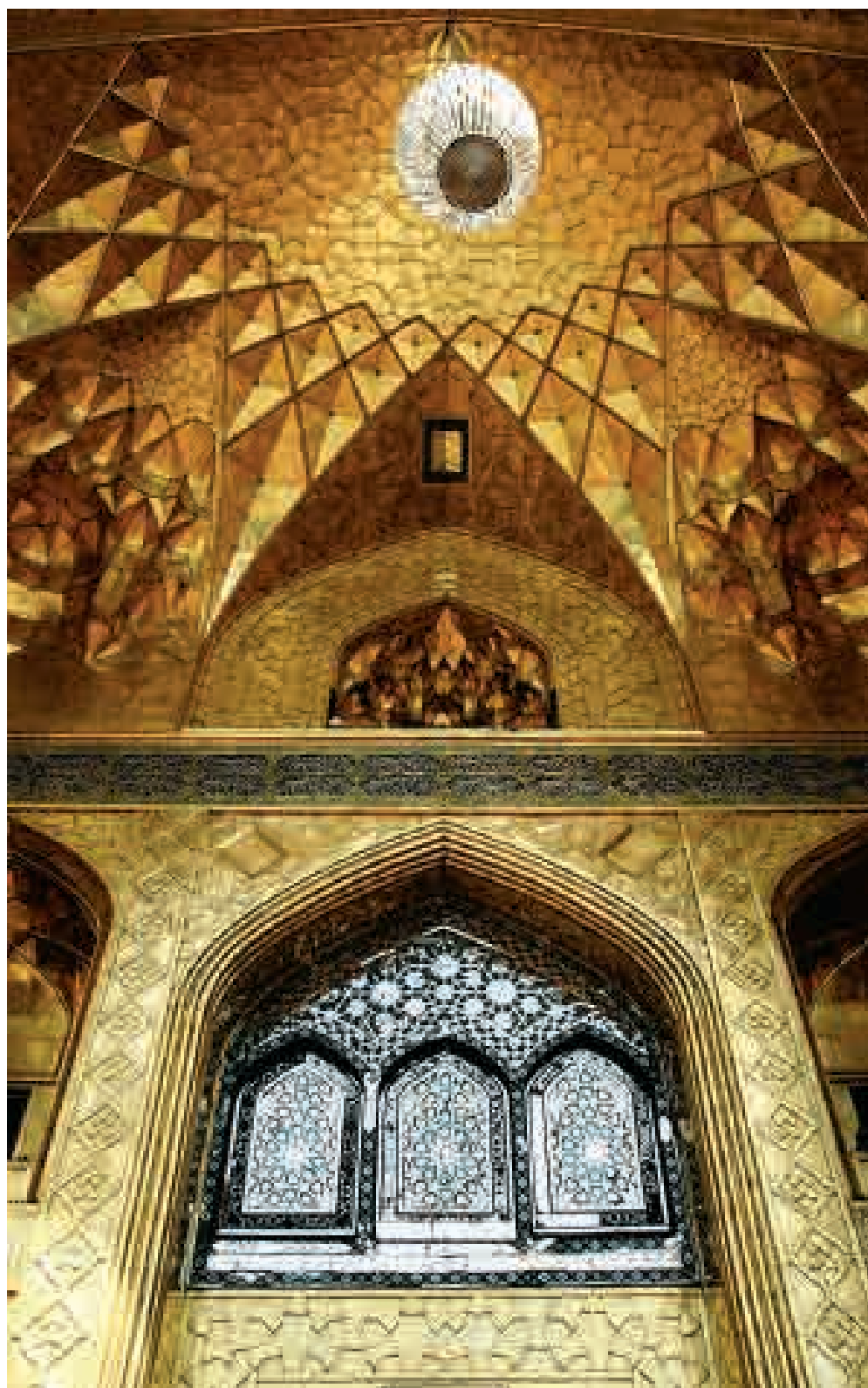
بدور راد شهنشاه زاده اعظم
جلال دولت سلطان حسین جم دربان
به فضل ایزد و عون امام و حکم ملک
چو بازگشت زری صدر پاسبان کیوان
ابوالسخت عضدالملک یم نوال حسین
قیام کرد در اتمام این بلند ایوان
چو شد تمام بتاریخ سال مینا گفت
هلا بشوکت ایوان فزود صدر جهان
و در پایان نوشته‌اند: به خط العبد الفقیر حسینعلی
مازندرانی و ماده تاریخ آن ۱۲۸۳ ق را نشان می‌دهد.
در این سال مرمت و تعمیر ایوان انجام گرفته است.
(عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۴۲)، (موهن، ۱۳۵۴: ۱۳۵)

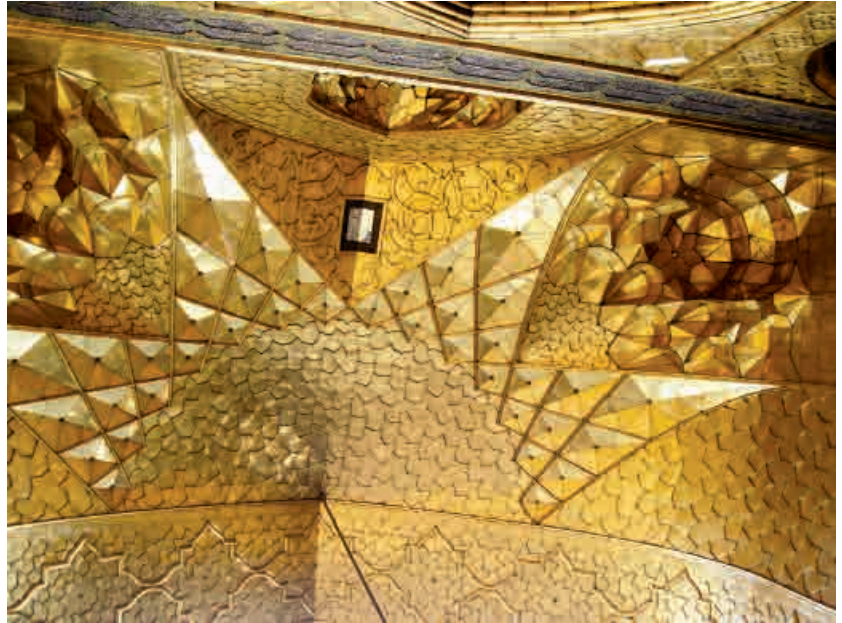
در وسط ایوان محرابی است که بالای آن را آئینه کاری کرده‌اند و در پایین آن در بزرگ طلا قرار دارد. بالای در ورودی روی ورقه طلا برترنجی آبی رنگ که گل‌های ظریف شاه عباسی بر آن نقش بسته نوشته‌اند: «السلطان ناصرالدین شاه قاجار» و در کنار حاشیه ایوان نوشته‌اند: «خیرالحاج سیدابوالحسن خان امین آستانه بسعی سرکار خیرالحاج حاج رجبعلی کرباسی باتمام رسید». بر حاشیه دیوار کنار در بزرگ نیز ترنجی آبی نصب شده که بر آن نوشته‌اند: «عمل محمدصالح مسگر»

چهار در کوچک دو طرف در بزرگ قرار دارد؛ بر در بزرگ به صورت طلاکوب نوشته‌اند: «به رأی قاطع و آگاه امام خمینی انجام شد ۱۳۵۸» بر درها نقوش گل و بوته و احادیثی در میان ترنج‌ها نقش بسته است.

ایوان طلای صحن جمهوری (ایوان شرقی)

صحن جمهوری از بناهای ساخته شده پس از پیروزی انقلاب اسلامی است که در سال ۱۳۶۹ ش ساخته شده است. در این صحن ایوانی طلا نیز قرار دارد. این ایوان نیز پوششی از طلا دارد که در واقع، لایه نازکی از طلا بر ورقه‌های مسی است. نقوش و کتیبه‌هایی بر زمینه طلاکاری به شیوه میناکاری نقش بسته است. دور تا دور ایوان اسامی خداوند در چند ضلعی‌های منظم شمسه‌ای بر زمینه طلاکاری و فضای دایره‌ای شکل میناکاری کرده‌اند. در حاشیه بعدی در ستاره‌های هشت پر نام جلاله «الله» را در وسط و نام‌های پنج تن آل عبا به خط کوفی بنایی هر کدام در ستاره‌های هشت پر نوشته‌اند.

درون ایوان در بالا طرحی متشکل از نقوش هندسی مانند نقش گلدانی، شش طبل و... است که بر آن نیز نقوش گیاهی شامل ختایی بر زمین‌های آبی رنگ میناکاری کرده‌اند. قسمتی از ایوان مقرنس کاری شده است و بر ستاره‌های پنج پر اسامی پنج تن و بر ستاره‌های چهار پر کلمه «الله» را نوشته‌اند. در بالا و وسط ایوان نقش ترنج که نقوش اسلیمی در میان آن نقش بسته و زمینه نیز از ختایی‌ها پر شده است قرار دارد و دو نیمه ترنج در طرفین ایوان نیز نقش بسته است. در میان ایوان طلا آیه ۱۶۹ و ۱۷۰ سوره آل عمران را با ورقه طلا بر زمینه‌ای آبی که با حرکت‌های چرخشی اسلیمی پر شده به این شرح نوشته‌اند: «بسم الله الرحمن الرحیم و لا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا بل احياء عند ربهم يرزقون، فرحين بما آتاهم الله من فضله و يستبشرون بالذین لم يلحقوا بهم من خلفه الا خوف عليهم و لا هم يحزنون.»

بر سردر ورودی ایوان نیز حدیث سلسله الذهب را نوشته‌اند. متن حدیث چنین است: «کلمه لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» در میان نوشته‌ها نقوش اسلیمی و گل‌های شاه عباسی دیده می‌شود. بر بدنه دیواری

سمت پایین کلمه الله به خط نسخ و کلمه محمد در میان شمسه‌هایی نوشته شده است. بر بدنه ایوان طلای صحن جمهوری بر بالای ایوان بر زمینه کاشیکاری‌ها و نقوش ختایی، نقوش اسلیمی از جنس طلا کار شده و به صورت برجسته بررسی می‌شود. در اطراف این ایوان نیز اسماء الحسنی اثر جنس طلا بر بدنه ایوان نقش بسته است. فلزکاری و طلاکاری ایوان را هنرمند معاصر محمدپاکدل و میناکاری آن را مرحوم غفاریان اصفهانی انجام داده‌اند.

کتابنامه

- اعتضادپور، علی (۱۳۴۴). «ابنیه آستان قدس»، در: نامه آستان قدس، ش ۳ و ۴، صص ۲۲۲-۲۳۰.
- ..... (۱۳۴۲). «ایوان طلا»، در: فرهنگ خراسان، ش ۱ و ۲، صص ۲۸-۳۲.
- شاطریان، رضا (۱۳۹۰). معماری مساجد ایران، تهران، نورپردازان.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی (جلداول)، تهران، عطارد.
- ..... (۱۳۷۵). «کتیبه‌های ایوان طلای صحن نو»، در: تاریخ آستان قدس، ش ۳۷، صص ۲۸-۲۹.
- فیض، عباس (۱۳۲۴). بدر فروزان، قم، نشر بنگاه.
- مشهدی زاده، عباس (۱۳۸۳). مشهدالرضا، تهران، ناشر مولف.
- مؤمن، علی (۱۳۴۸). تاریخ آستان قدس، مشهد، آستان قدس رضوی.
- ..... (۱۳۴۰). «ابنیه آستان قدس»، در: نامه آستان قدس، ش ۷، صص ۴۷-۴۸.
- لغت نامه دهخدا.
- گراپر، اولگ (۱۳۸۸). معماری اسلامی، ترجمه اکرم قیطایی، تهران، سوره مهر.
- www.firooze.ir

